

**FITRAT LIRIKASIDA QO'LLANGAN EMOTSIONAL-
EKSPRESSIVLIKNI IFODALOVCHI LEKSIK VOSITALARNING
LINGVOPRAGMATIK TAHLILI**

Usmonova Shahnoza Erkinjonovna

Namangan davlat universiteti

2-kurs tayanch doktoranti,

e-mail: zafarbekismatov@gmail.com

Tel: +99899 728 05 58

***Annotatsiya.** Bugungi zamonaviy tilshunoslikda emotsional-ekspressivlik tushunchasi hali ham markaziy tushunchalardan ekanligini yaxshi bilamiz. Ko'plab shoir va yozuvchilarimizning asarlari misolida bu tushunchani bir necha tilshunoslik yo'nalishlarida tadqiq qilingan. Faqat baho munosabatini ifodalaydigan bu so'zlarni Fitrat she'rlarida qo'llanishi va ularning lingvopragmatik tahlilini hali o'rganilmagan. Shu bois mazkur maqolada Abdurauf Fitrat she'rlarida emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi lisoniy vositalarning lingvopragmatik xususiyatlarini tahlil qilinadi. Shu bilan birga Fitratning badiiy topilmalarini ham o'rganilib, shoir aslida nima demoqchiligini yoritiladi.*

***Kalit so'zlar:** emotsional-ekspressiv ma'no, emotsiya, emotsionallik, ekspressivlik, emotiv, emotsional-ekspressiv bo'yoq, denotativ, konnotativ va pragmatik ma'no, fonetik usul, morfologik usul, leksik usul, punktatsion usul.*

**ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ
СРЕДСТВ ВЫРАЖАЮЩИХ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНУЮ
ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ЛИРИКЕ ФИТРАТА**

Усмонова Шахноза Эркинжоновна

Наманганский государственный университет

Студент 2 курса основного докторантуры

***Аннотация:** Мы хорошо знаем что понятие, эмоционально-выразительности по прежнему остаетсся одним из центральных понятий в*

современной лингвистика. На примере произведений многих поэтов и писателей данное понятие изучалось в нескольких областях языкознания. Употребление этих слов, выражающих лишь ценностное отношение, в стихотворениях Фитрата и их лингвопрагматический анализ до сих пор не изучены. Поэтому в данной статье анализируются лингвопрагматические особенности языковых средств выражения эмоционально-выразительности в прежнем стихотворениях Фитрата. При этом изучаются и художественные находки Фитрата, освещается то, что на самом деле хочет сказать поэт.

Ключевые слова: эмоция, эмоциональность, экспрессивность, эмотив, эмоционально-выразительное значение, эмоционально-выразительная окраска, денотативное, личнотативно-прагматическое значение, фонетический метод, морфологический метод, лексический метод, пунктуационный метод.

LINGUOPRAGMATIC ANALYSIS OF LEXICAL MEANS OF EMOTIONAL-EKSPRESSIVENESS USED IN FITRAT'S LYRICS

Usmonova Shahnoza Erkinjonovna

Namangan State University

2nd year basic doctoral student

Annotation: We know well that the concept of emotional-expressiveness is still one of the central concepts in today's modern linguistics. On the example of the works of many poets and writers, this concept has been studied in several areas of linguistics. The use of these words, which express only the relation of value, in Fitrat's poems and their linguo-pragmatic analysis have not yet been studied. Therefore, this article analyzes the linguo-pragmatic features of linguistic tools expressing emotional-expressiveness in Abdurauf Fitrat's poems. At the same time, the artistic findings of Fitrat are also studied, and what the poet actually wants to say is illuminated.

Key words: *emotion, emotionality, expressiveness, emotive, emotional-expressive meaning, emotional-expressive color, denotative, connotative and pragmatic meaning, phonetic method, morphological method, lexical method, punctuation method.*

KIRISH

Tilshunoslikda emotsional-ekspressiv ma'noni ifodalovchi leksikalarni keng tahlil qilingan. Xo'sh, emotsiya va emotsionallik, ekspressiv va ekspressivlik o'zi nima? "Emotsiya" fransuzcha so'z bo'lib, his-hayajonga solmoq, to'qinlantirmoq ma'nolarini anglatadi. Lug'atlarda unga tashqi va ichki qo'zg'atuvchilar ta'siri natijasida odam va hayvonlarda paydo bo'ladigan ruhiy kechinma, his-tuyg'u, his-hayajon, qo'zg'alish deb ta'rif berilgan. Shu o'zakdan kelib chiqqan "emotsional" termini esa his-tuyg'u ifodalovchi ma'nosini anglatasa, "emotsionallik" so'zi emotsional belgi, xususiyat, shunday belgi xususiyatga egalik ma'nolarini ifodalaydi.

"Ekspressiv" lotincha so'z bo'lib, asl ma'nosiga ko'ra "kuchaytirilgan" demakdir. Bu termin tilshunoslikka ko'chma ma'nosi bilan kirgan bo'lib, "kuchli hissiy obrazlilik xususiyati" degan ma'noni ifodalaydi [1;6]. His-hayajon psixologiya fanida tekshirilsa-da, tildagi vositalar orqali his-hayajon ifodalangani sabab tilshunoslar tomonidan o'rganiladi. Ekspressivlik va emotsionallik tushunchalari bir-biriga bog'liq bo'lgan, umumiy tushunchalarni ifodalaydi. [2;6]. "Nutqni yana-da yorqinroq, ta'sirchanroq, taassurotliroq qiladigan narsalarning hammasi ekspressiyadir. Demak, nutqning ekspressivligi – nutqni yorqin, ta'sirchan, tasviriy, taassurotli qiluvchi vositalardir" [3;99]. Ekspressivlik (lotincha *expressio*) – ifodaviylik, his-tuyg'uni, xavotirni bildiruvchi kuch degani.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon tilshunosligida ko'p tilshunoslar, jumladan, F.Sossyur, V.Vundt, K.S.Lyuis, E.Bergen, V.F.Gegel, D.Bolingerlar o'z ilmiy ishlarida emotsional-ekspressiv so'zlar va ularning ma'no taraqqiyotini o'rganganlar. V.I.Shaxovskiy, E.M.Galkina Fedoruk, E.F.Patrishcheva, S.S.Plyamovataya, S.G.Lyubova,

S.K.Abakumov, V.V.Vinogradov, Y.Y.Myagkova kabi rus tilshunoslari esa o‘z tadqiqotlarida emotsional so‘zlarni ko‘proq psixologiya faniga bog‘lab o‘rganishga erishishgan.

O‘zbek tilshunosligida ham bu borada samarali tadqiqotlar olib borilganini kuzatishimiz mumkin. Dastlab Y.Pinxasov “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” ilmiy qo‘llanmasida emotsional so‘zlarni his-hayajonni bildiruvchi maxsus so‘zlar va so‘zlovchining predmet, voqea-hodisalarga ijobiy yoki salbiy munosabatini ifodalovchi so‘zlar [4;44]ga bo‘lganini e‘tirof etgan bo‘lsa, I.Qo‘chqortoyev so‘zlarning bog‘lanishi asosida emotsional-ekspressivlik hosil bo‘lishini aytib o‘tgan [5;168]. S.Usmonov, Sh.Rahmatullayev, F.Kamolov, H.Jamolxonov, G.Kabuljanova, G‘.Qambarov, X.Doniyorov, M.Mirtojiyev, S.G‘oyibov, R.Qong‘urov, A.Abdullayevlarning ilmiy tadqiqotlarida ham emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi leksikalar tahlilini kuzatamiz.

O‘zbek tilida nominativ ma’noga ekspressiya elementi qo‘shilgan so‘zlar ko‘pligini bilamiz. Ularni o‘rganishdan avval so‘zning umumiy ma’nolari haqida ham fikr yuritish lozim . Bilamizki, so‘zning umumiy ma’nosi denotativ, konnotativ va pragmatik ma’noga bo‘linadi. Denotativ ma’no – obyektiv borliqning insoniyat ongidagi bevosita in’ikosi. Konnotativ ma’noni ayrim adabiyotlarda, jumladan, M.Hakimovanning “Semasiologiya”asarida emotiv, emotsional-ekspressiv ma’no [6;28] deb ham aytilgan. Bunga sabab esa konnotativ ma’no qo‘shimcha ma’no bo‘lib, emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lishidir. Emotsional-ekspressiv bo‘yoq ijobiy yoki salbiy bo‘lishi mumkin. Pragmatik ma’no ham tilshunoslikda katta ahamiyatga ega bo‘lgani bois ijtimoiy, amaliy ma’no hisoblanadi, asrlar mobaynida qo‘llanib kelinayotgan denotat yoki konnotat to‘ldira olmayotgan bo‘sh o‘rinlarni, o‘zi qoniqmayotgan jihatlarni ifodalash uchun millat tomonidan ma’naviy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-adabiy, geografik-areal, diniy-etnografik va boshqa jihatlarni o‘zida namoyon qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Yuqorida keltirilgan ilmiy asosli fikrlarni jadidimiz Abdurauf Fitrat asarlari asosida tahlil qilishga harakat qilamiz, zero uning she'rlarida qo'llangan emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi lisoniy vositalarni hali lingvopragmatik tahlil qilinmaganligini kuzatishimiz mumkin. Shuning uchun ham bu galgi maqolamizda uning ba'zi she'rlarida qo'llangan emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi leksikalarni lingvopragmatik tahlil qilib chiqamiz.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Buning uchun esa avvalo, so'zning emotsional-ekspressivlik darajasi so'zlovchining layoqatiga bog'liq bo'lishini yodda tutgan holda emotsional-ekspressivlikni amalga oshirish mumkin bo'lgan usullardan ba'zilarini belgilab olamiz va aynan shu usullarga Fitrat she'rlaridan misollar keltirish orqali shoir aslida nima demoqchi ekanligini ko'rib chiqamiz. Biz tilda emotsional-ekspressiv bo'yoq to'rt xil usulda namoyon bo'lishini bilamiz. Ular quyidagilar:

- 1) leksik;
- 2) so'zni metaforik qo'llash;
- 3) affiksatsiya;
- 4) kontekstual .

Biz bulardan leksik usul orqali tilda hosil bo'ladigan emotsional-ekspressivlikni Fitrat lirikasi misolida ko'rib chiqamiz. Emotsional-ekspressiv bo'yoqning leksik usulda ifodalanishida stilistik bo'yoq so'z negizining o'zi bilan ifodalanadi. Bunday vaziyatda so'zning o'z lug'aviy ma'nosida tabiatan, aslan baholash elementi mavjud bo'ladi. Tilda emotsiyaning ifodalanishi doim ekspressivdir, biroq tildagi ekspressiya doim emotsional bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, emotsionallikning ekspressivlikka munosabati xususiy holatning umumiy holatga munosabatidekdir. Ba'zi olimlar yuqoridagi holatlarni qayd etib, quyidagicha yozadi: "Har qanday emotsionallik - ekspressivlikdir. Shuning uchun fanda "emotsional-ekspressiv" termini qo'llanadi". Bunga qo'shimcha qilib shuni aytish mumkinki, "ekspressiya" so'zining birinchi ma'nosi "ifodalilik" bo'lsa, ikkinchi ma'nosi "his-hayajonlarning namoyon bo'lish

kuchi”dir. “Emotsional-ekspressiv” juft termin sostavida ekspressiv soʻzi ifodalilikdan tashqari anglatilayotgan tushunchaga nisbatan soʻzlovchining emotsional munosabati kuchli namoyon boʻlishini ham bildiradi, yaʼni emotsional-ekspressiv termini lingvistik hodisa mohiyatini toʻla aks ettirishga xizmat qiladi. [7;162] Demak, bu atamani qoʻllash emotsiyalarni atovchi va ijtimoiy nuqtayi nazardan ijobiy yoki salbiy baholanuvchi leksikaga oid soʻzlardan emotsional-ekspressiv munosabatni ifodalovchi soʻzlarni aniq farqlashga yordam beradi. Emotsional-ekspressiv boʻyoqdor leksika koʻproq oddiy soʻzlashuv nutqida yoki kitobiy-poetik, yaʼni badiiy uslubda, tantanavor nutqda qoʻllanadi. Soʻz ifodalagan ekspressivlikka koʻra odatda uch qatlam ajratiladi:

- 1) neytral leksika;
- 2) yuqori stilistik boʻyoqli leksika;
- 3) past stilistik boʻyoqli leksika.

Past stilistik boʻyoqqa soʻzlashuv leksikasiga oid soʻzlar, yuqori stilistik boʻyoqqa esa kitobiy leksikaga oid leksikalar kiradi. Umumisteʼmoldagi soʻzlar esa neytral leksikani tashkil qiladi. Sababi ular ekspressiv boʻyoqqa ega emas. Emotsional-ekspressiv leksik qatlamga mansub soʻzlar voqea-hodisalarga soʻzlovchining subyektiv emotsional munosabatini ifodalashi nuqtayi nazaridan ikki katta guruhga ajratiladi:

- 1) ijobiy munosabat anglatuvchi leksika;
- 2) salbiy (peyorativ) munosabat anglatuvchi leksika.

Bu guruhlarga kiruvchi misollarni Fitrat asarlarida koʻplab uchratamiz. Ijobiy maʼno ottenkalari juda rang-barangdir. Ular orasidan Fitrat asarlarida uchraydiganlarini quyidagicha ajratib koʻrsatish mumkin:

1) yuqori, tantanavorlik boʻyogʻiga ega boʻlgan soʻzlar:

Ogʻir yigit, sening goʻzal, nurli koʻzingda

Bu millatning saodatin, baxtin oʻqudim. (***“Oʻgut”***)

Qardoshlarim, mana sizga bir oʻlka

Kim, topilmas yer yuzida singari.

Har yonida keng, yam-yashil uchmohlar

Jon suvindan yetishkandir gullari... (“Sharq”)

Orqadoshlar, to‘planaylik jahlning uyin yiqqali

El ko‘zin olg‘an qorong‘u pardalarni yirtkali.

Yorutaylik ma‘rifat nuri-la Turkistonlari,

Ilm o‘chog‘ida yetishkan er-yigitlar, to‘planing!

Qochiraylik **jahl urdu(lashkar)sin**, ochaylik onglari...

(“O‘qutg‘uvchilar yurtiga”)

Bu **o‘g‘urli(sho‘rlik) o‘lkaga** buncha o‘tni?

Kim to‘kkan? (“Sharq”)

Biz erurmiz **ma‘rifat arslonlari, ilm erlari**,

To‘planaylik, turk elig‘a to‘g‘ri yo‘llar ochqali. (“O‘qutg‘uvchilar yurtiga”)

Ey xoqonlar o‘chog‘i!

Ey qahramonlar tug‘oyi!

Qani u **chaqmoq chaqishli botir xoqonlaring?**

Qani avvalg‘i **o‘q yurushli, otli beklaring?**

Nechun “urho”laring eshitilmaydir? (“Yurt qayg‘usi” sochma)

2) yuqori poetik so‘zlar:

Ishq bog‘ining tentak, singirli, yongan,

Bulbulidir. Bashariyat dunyosin

Kichik, **nozli qanoti** uzra qo‘yar,

Ko‘klar sari yuksaltkali talpinar. (“Shoir”)

Shoir ishqning **eng nozli**,

Erka, injiq yog‘dusidir, turolmas

Ma‘shuqidan ko‘rmagancha kulushli,

Marhamatli, chin sezguli bir ko‘mak,

Mana shudir uning uchun bor tilak. (“Shoir”)

Bir oz burun **chog‘ir ichkan parilarg‘a** o‘xshardi.

Bilmam nechun o‘ylardi..! (“Yana yondim”)

Erka malak, achchig‘lanmam senga

Uchirsang-da ko'kka yurak kulin.

Achchig'lanmam senga, **nozli quyosh**,

Yondirsang-da **umidimning gulin**. (“Achchig'lanma, degan eding”)

Bilmadim, **gulin**, ayt o'zing kulib,

Oshiqing nechuk atag'ay seni? (“Kim deyay seni?”)

Qani ul damki, sen eding **yorim**,

Munisim, hamdamim, madadkorim. (“Go'zalim, bevafo gulistonim”)

Emotsional-ekspressiv ma'noli so'zlarda salbiy ma'no ottenkalarining turlari ijobiy ma'no ottenkalariga nisbatan ham ancha rang-barangligi bilan farqlanadi. Yana Fitrat she'rlaridan olingan parchalar asosida ularni ko'rib chiqamiz:

1) nafratlanish ottenkasiga ega bo'lgan so'zlar:

“Hayot” degan qopqon borsun,

Parchalansun, bitsun, yo'qolsun. (“Achchig'lanma, degan eding”)

Kirli toj ko'b qo'rqdi botur tovshidan,

Seskanib, titrab... yoshruni

Bir javob bermasdan. (“Behbudiyning sag'anasin izladim”)

Qilolmasang shu ishlarni,

Sening uchun xo'rlikdir bu...

Yiqil, yo'qol, ket! (“Og'ut”)

Qurshatmishdir qo'rg'on qilib tegrasin —

Kim **yovvoyi bir hayvon**

Suqub qolmasun munga yirtqich tishin, tirmog'in. (“Sharq”)

2) haqorat anglatuvchi so'zlar:

Madaniyat degan **g'arbli olbosti**,

Boqing, buning ko'kragidan o'q bosdi. (“Sharq”)

Oh... u kunlar!...

Sho'r suvlardan chiqib kelgan bu **maymun**,

Tulki, ilon, shayton, aldovchi mal'un

Anglizlar!...

Hamda **uning quyrug'ini tutkanlar!** (“Qor”) [8]

XULOSALAR

Yuqorida keltirilgan misollar orqali shuni xulosa qilish mumkinki, ekspressiv leksikalar nominativ funksiyadan tashqari o'zlari ifodalayotgan tushunchaga nisbatan so'zlovchining subyektiv bahosini ham ko'rsatib turadi. Ularning bu xususiyati emotsional-ekspressiv bo'yoq jihatdan neytral bo'lgan so'zlarga taqqoslanganda, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunday qilib, emotsional-ekspressiv leksik qatlamga oid so'zlar, nominativ ma'no anglatishdan tashqari, bu ma'noning doimiy va obyektiv elementi bo'lgan, uning uzviy komponenti hisoblangan yorqin stilistik bo'yoqqa ega. Bu bo'yoq so'zlovchining nutq predmetiga nisbatan ijobiy yo salbiy emotsional munosabatini ifodalash formasida namoyon bo'ladi. Abdurauf Fitrat she'rlarida ham buni yaqqol ko'ra oldik. Yuqorida keltirilgan she'rlarida ta'sirchanlik qanday vositalar orqali ifodalanganligini ko'rish orqali uni yana bir bor tengi yo'q ijodkor va shu bilan bir vaqtda yetuk tilshunos olim bo'lganligini isbotladik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Маджидова Р.У., Муҳиддинова Х.С., Султонова Ш.М. Тилшуносликка кириш. - Тошкент, 2015. – 66.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. - Тошкент: Фан, 1983. – 6 б.
3. Галькина-Федорук Е. М. , Горшкова К. В., Шанский Н.М. Современный русский язык. М, 1962. – Т. I. - с. 99.
4. Пинхасов. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – 44 б.
5. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. - Тошкент: Фан, 1977. – 168 б.
6. Ҳакимова М. Семасиология. - Тошкент, 2008. – 28 б.
7. Ўзбек тили лексикологияси. - Тошкент: Фан, 1987. – 162 б.

8. Фитрат. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 31-32-33-36-37-38-41-42- б.